

KÂGİT ÜZERİNDE BİR MÂCERÂ: KANUN-U ESASÎ¹

Dr. Ekrem B. Ekinci

1876 yılı Türk tarihinin en hareketli yıllarından biridir. Osmanlı Devleti'nin başını hayli ağrıtan savaşlar ve isyanlar, Avrupa devletlerinin bitmez tükenmez müdahaleleri, Avrupa umumî efkârında Türkiye aleyhtarı hava, peşpeşe taht değişiklikleri ve en önemli olay olarak da Meşrutiyet'in ilanı bu yılda olmuştur. Bu yıl, Osmanlı Devleti'nin asırlardır dine dayalı mutlak monarşi manzarası arzeden rejiminde görünüşte köklü bir değişiklik meydana gelmiştir. Bundan itibaren tarih artık çok daha hareketli seyredecektir. Burada Kanun-u Esasî'nin hangi şartlar altında ilan edildiği, genel bir tarihî seyir içinde anlatılacaktır.

Tanzimat'ın Tesiri

Sultan İkinci Mahmud zamanında başlayan, ama kökü daha eskilere dayanan yenilik hareketleri Sultan Mecid zamanında da devam etmiş, 1839 yılına ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, ve bundan sonra 1856 tarihli Islahat ve 1876 tarihli Adalet fermanlarıyla teb'a arasındaki farklılık giderilmeye çalışılmıştı. Ancak bu farklılık giderek daha da artmıştır. Bunlarla padişah otoritesini sınırlamakta ve teb'anın hak ve hürriyetlerini yazılı metinlerle ilan etmekteydi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin ilk yazılı anayasaları, en azından anayasa metinleri olarak kabul edilmektedir. Tanzimat reformları görünüşte de olsa Osmanlı Devleti'nde çok önemli bir değişiklik meydana getirmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya çalışan Balkanlardaki otonom devletler, Avrupa'da gelişen anayasacılık hareketinden ilhamla anayasalar hazırlamışlardı. Bu da Osmanlı Devleti'nde yazılı bir anayasaya giden yolda önemli bir âmil teşkil etmiştir. İşte 1876 yılına gelindiğinde ülkede artık neredeyse yüz yıllık bir ıslahat geleneği teşekkül etmişti. Ülkede bir dizi siyasî ve idarî reform yapılmış, yeni kanunlar çıkarılmış, yeni mahkemeler kurulmuştu. Bu reformlar yapılırken ülkeye asırlardır hâkim olan İslam hukuku prensiplerine uygun davranılmaya dikkat edilmiş, hatta bu prensiplerin ihyasına çalışıldığı her fırsatta dile getirilmiştir.

Bozulan İdare

Yıllarca süren savaşlar, öte yandan iç ayaklanmalar ülkenin maliyesini tamamen bozmuş, bunun yanı sıra cemiyet düzeni sarsılmış, hukuk prensiplerine riayet azalmış, ehliyetli devlet adamı yetişemez olmuştur. Bu da devlet sisteminin bozulmasına yol açmıştır. Bu devirde padişahlar iyi niyetli de olsalar, görev verecek yardımcılar bulamamışlardır. Yüksek mevkilere gelen bazı kimseler gerektiğinde hükümdarları da sindirerek ülkede keyfi ve zorbaca bir idare yürütmeye çalışmışlardır. Bu devlet adamlarından hemen her birisi giderek bir Avrupa devletini arkasına almış, onun menfaatine çalışmaya itina etmiştir. İşte Kanun-u Esasî öncesinde, bir tarafda Mahmud

---

¹ *Tarih ve Medeniyet*, S: 59, Şubat 1999, s: 34-38.

Nedim, diğerk tarafda Hüseyin Avni, Mithat ve Rüşdi Paşaların ülke idaresinde çok önemli rol oynadıkları görülür. Sultan Aziz saltanatının ilk yarısında başta bulunan Nedim Paşa, fanatik Rus taraftarıydı, öyle ki kendisine Nedimof denir ve tamamen Rusya büyükelçisi İgnatiyef'in telkinleriyle hareket ederdi. Halbuki üstadları olan Reşid Paşa İngiliz, Ali ve Fuad Paşalar Fransız taraftarıydı. Nedim Paşa'dan sonra başa gelen ve İngiliz hayranı olan Mithat Paşa, meşrutiyetin hararetle bir savunucusu olmaktan başka bir meziyet taşımadığı gibi, beraber hareket ettiği Hüseyin Avni ve Mütercim Rüşdi Paşalar meşrutiyetçi bile değildiler. Bunların başa getirdiği Şeyhülislam Hayrullah Efendi ise haris ve menfaatçi bir kimseydi.

Malî Durum

Meşrutiyet arefesinde ülkenin malî durumu hiç de iç açıcı değildi. Tanzimat'ın ilanıyla tımar kaldırılmış, ancak devlet gelirleri düzgün olarak toplanamamıştır. Para değeri sabit tutulamamış, kapitülasyonlar sebebiyle ticaret açığı giderek büyümüştür. Bu arada konulan yeni vergiler huzursuzluğa yol açmıştır. 1838 tarihinde İngilizlerle imzalanan Baltalimanı Ticaret Anlaşması ise, Osmanlı ticaret ve sanayiine ağır bir darbe vurmuştur. Bu devirde en çok göze çarpan olay, Sadriâzam Reşid Paşa'nın şahsî nüfuz sağlamak arzusuyla devletin başına açtığı Kırım harbi öncesinde savaş masraflarının finanse edilmesi için Sultan Mecid'in muhalefetine rağmen Avrupa devletlerinden borç alınması hâdisesidir. Bu borçlar ödenememiş, sonunda 1875 yılında Sadriâzam Nedim Paşa talihsiz Ramazan Kararnâmesiyle devletin iflasını açıklamıştır. Bu da Avrupa'da büyük tepkiye sebep olmuştur. Nihayet 1881 tarihinde çıkarılan Muharrem Kararnamesi ile zamanın padişahı Düyun-u Umumiye İdaresi'ni kurdurarak borçların yarıdan fazlasını ve faizlerini sildirmeyi başarmıştır. Nitekim bu borçlar 300 milyon altınken, İkinci Meşrutiyet'in ilanı sıralarında 30 milyona düşmüştü.

İç Hâdiseler ve İsyanlar

Birinci Meşrutiyet öncesi yıllarda Balkan vilâyetlerindeki isyanlar hiç eksik olmamıştır. Hersek ve Karadağ isyanından sonra, Eflak ve Boğdan Romanya adıyla istiklalini ilan etmiş, bunu da Sırp, Girit ve Bulgar isyanları takip etmiştir. Umumiyetle Rusya'nın Slav milliyetçiliği da'vâsıyla arka verdiği, hatta tertiplemediği bu isyanlar bastırılrsa bile Osmanlı Devleti'ne büyük tavizlere mal olmuştu. Bu arada yarı müstakil bir vilâyet olan Mısır'a Mithat Paşa tarafından dış borçlanma yapma imtiyazı verilmiş, alınan hatırı sayılır borç ödenemeyince bu bahaneyle İngilizler Mısır'ı işgal etmişti.

Rejime Fikrî Muhalefet

Osmanlı Devleti'ni ilim ve fende ileri seviyeye getirmek maksadıyla Avrupa'ya gönderilen talebelerin çoğu bu devletlerin etkisi altına girmiş, bunlar ülkelerine döndüklerinde Tanzimat reformlarını da kâfi görmeyerek devletin mevcut siyasî sistemini değiştirmeyi en iyi çare saymışlardır. İşte önceleri Yeni Osmanlılar, sonra Jön Türkler adıyla anılan hareket böylece ortaya çıkmıştır. Bu gizli cemiyetin Şinâsî, Nâmık Kemal, Ziyâ Paşa, Ali Suâvî, Ebuzziyâ Tevfik gibi aynı zamanda meşhur birer yazar olan mensupları İngiltere'ye kaçmış, sonra da Fransa'ya geçerek muhalefetlerini basın aracılığıyla buradan sürdürmüşlerdi. Mısır vâililiğini kendisinden sadece birkaç dakika

büyük ikiz kardeşine kaptıran ve böylece vârislikten düşen, bu sebeple Sultan Aziz'e kin besleyen Prens Mustafa Fâzıl Paşa da bunları maddî bakımdan destekliyordu. Bu arada Avrupa'yı ziyaret eden Sultan Aziz bu hareketin ileri gelenleriyle görüştü ve bunların ülkeye dönmeleri halinde affedilerek kendilerine görevler verileceğini söyledi. Bunun üzerine hemen hepsi yurda döndüyse de, bir kısmı bundan sonra muhalefetlerini Midhat Paşa aracılığıyla devam ettirerek Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi ve Meşrutiyet'in ilanına muvaffak oldular.

Jön Türkler

Jön Türkler, ülkede ilk defa şiddete başvurmadan siyasî tenkit devrini açmak ve ilk muhalefet partisini kurmakla tanınmışlardır. Bu arada fanatik Avrupa hayranı kimseler olmaları itibarıyla, bu devirde çok moda olan meşrutiyet ve hürriyet fikirlerini ön planda tutmuşlardır. Bu bakımdan Türkiye'de batılılaşma hareketlerinde çok önemli rolleri olmuştur. Ancak ülkenin gerçeklerinden habersiz, romantik birer çılgın gibi hareket etmeleri yönüyle Tanzimat ricalinden ayrılmaktadırlar. Bu sebeple ülkedeki anayasa hareketlerinde, diğer ülkelerden farklı olarak, bir halk desteği ve bir ideoloji bahse konu olamamıştır. Nitekim Kanun-u Esasî de diğer anayasa metinleri gibi yukarıdan aşağı gelen bir teşebbüsün neticesidir, padişah kendi yetkilerini açıklayan ve sınırlayan bir ferman neşretmiştir, o kadar... Nitekim anayasayı hazırlayanların hiçbirisi bu konuda uzman değildi. Bu sebeple eksik bir taklit yoluyla birkaç Avrupa anayasası karıştırılarak hazırlanan bir metin Kanun-u Esasî olarak bu kabul edilmişti. Ancak şurası ifade edilmelidir ki, Jön Türklerin faaliyetleri, semeresini İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile vermiştir.

Fiiî Muhalefet

Zaten bir halk desteğinden mahrum olan Tanzimat reformları, gereği gibi tatbik edilemediği için ülkenin çeşitli yerlerinde hoşnutsuzluklar doğurmuş ve halkın tepkisini çekmekte gecikmemiştir. Vergi reformlarının kötü tatbikine karşı Niş ve Vidin'deki isyanları, görünüşte esir ticaretinin yasaklanmasını bahane eden, ancak esasta 1856 tarihli Islahat Fermanı'ndaki teb'anın eşitliği prensibinin müslümanlar arasında doğurduğu reaksiyon ve dışarıdan kışkırtılan azınlıkların taşkınca hareketlerinin fitilini ateşlediği Cidde isyanı takib etmiştir (1858). Derken çok sayıda etnik grubun yaşadığı Cebel-i Lübnan sancağı karışmış, burada köklü reformlar yapılmak zarureti hissedilmiştir. Bu arada rejime karşı gizli bir cemiyet kurulmuş, bu cemiyetin muhafazakâr bir hüviyet taşıyan darbe teşebbüsü hükümet tarafından engellenerek mensupları mahkûm edilmişse de sonra Padişah cezâları afvetmiştir. 1859 tarihinde meydana gelen bu hâdise, Kuleli vak'ası diye bilinir. 1876 yılında ise muhtemelen Mithat Paşa'nın teşvikiyle medreselerin yüksek sınıflarında okuyan talebeler, belki de talebe kılığındaki serseriler hükûmete karşı ayaklanmış, bunlara aşağı tabakadan halk da karışmıştı. Bunun üzerine Nedim Paşa sadrîâzamlıktan azledilmiş, yerine Mütercim Rüşdi Paşa getirilmiştir. Böylece Sultan Aziz'i tahttan indirmek isteyen grup, ilk hamleyi kazanmış oluyordu. Bu grubun başında Hüseyin Avni, Mithat, Rüşdi Paşalar ile Şeyhülislam Hayrullah Efendi vardı. Gruba dahil diğerleri bunlardan daha mutedil kimselerdi.

Taht Değişiklikleri

Sultan Aziz tahtta kaldıkça istenilen gâyeye ulaşılamayacağını düşünen reformcu grup, bunun üzerine düzmece bir fetvâ alıp İngiltere'nin de desteğiyle harekete geçmiştir. Padişahı koruyacakları söylenerek kandırılmış askerlerle sarayı sarılan Sultan Aziz'i tahttan indirip yerine Veliahd Murad Efendi'yi getirmiştir (1876). Daha sonra Sultan Aziz kapatıldığı Topkapı Sarayı'nda intihar süsü verilen bir komployla öldürülmüştür, nitekim bu husus sonradan yapılan muhakeme neticesinde hukuken ortaya çıkmıştı. Bunun akabinde Padişah'ın kayınbiraderi Erkân-ı Harb Yüzbaşı Çerkez Hasan Bey, büyük bir cesâret örneği vererek kabine toplantısını basmış, Hüseyin Avni ve Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa'yı öldürüp diğer bir kaçını da yaralayarak eniştesi ve velinimetini olan Sultan Aziz'in intikamını almışsa da kendisi de darbeciler tarafından bilahare idam edilmiştir. Bu arada Sultan Beşinci Murad, kendisini başa getirenleri, meşrutiyete taraftar olmayan tutumuyla sukut-u hayale uğratmış, öte yandan amcasının feci ölümü ve Çerkes Hasan vak'ası, zaten bozulmuş olan asabını iyice bozmuş ve şuuru kaybolmuştu. Bunun üzerine tahttan indirilerek yerine meşrutiyet sözü veren Veliahd Abdülhamid Efendi geçirilmiştir. Birkaç ay sonra eski hükümdarın şuuru düzelmişse de, bundan sonraki ömrünü Çırağan Sarayı'nda hapis hayatı yaşayarak geçirmiş ve bir ma'nâda amcasına karşı giriştiği hareketin karşılığını görmüştür. Bundan itibaren ipleri Mithat Paşa almış ve bir müddet mutlak olarak hükmünü sürdürmüştür.

Anayasacılık Cereyanı

Ortaçağı takiben Avrupa'da mutlak monarşiler güçlenmiş, bunu takib eden Aydınlanma Çağı ile de bu monarkların iktidarını sınırlamaya yarayan bir yazılı anayasacılık cereyanı kendisini göstermiştir. Ancak bu cereyanın ilk meyveleri birer cumhuriyet olan ABD ve ihtilal sonrası Fransız anayasalarıdır. Bu cereyandan Osmanlı Devleti de nasibini almış, Sened-i İttifak, Tanzimat, Islahat ve Adalet Fermanı gibi anayasa mahiyetinde bir takım metinler ilan edilmişti. Ayrıca Balkanlardaki Osmanlı muhtar vilâyetlerinde de yazılı anayasalar ilan edilmişti. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin 1876 yılına kadar bir anayasası olmadığı söyleniyorsa da bunu tam ma'nâsıyla kabul etmek mümkün değildir. Bundan kasıt yazılı anayasa ise bu bir yere kadar doğrudur, ancak bir anayasa sisteminden bahsetmek için ille de yazılı anayasa gerekmediği âşikârdır, nitekim İngiltere, Yeni Zelanda, İsrail gibi devletlerde yazılı anayasa bulunmamaktadır. Anayasa bir devletin siyasî rejiminin işleyiş esaslarıyla kişi hak ve hürriyetlerinin yer aldığı bir metindir. Osmanlı Devleti'nde birinci grupta yer alan esasları Fâtih'in hazırladığı teşkilat kanunnâmesi karşılamakta, kişi hak ve hürriyetlerini ise zaten ülkede câri olan İslam hukuku prensipleri teminat altına almaktaydı. Bu bakımdan Osmanlı Devleti için anayasa yabancı bir mefhum değildi. Ancak 1876 Kanun-u Esasîsi Avrupaî tarzda yazılı bir anayasa olarak göz doldürmüştür.

Dış Müdahaleler

Osmanlı Kanun-u Esasîsinin ilanında rol oynayan başlıca âmil bu devrin bilhassa hukuk reformu sahasında kendisini gösteren dış müdahalelerdir. Ondokuzuncu asır, sanayi inkılabıyla güçlenen ve kendisine pazar arayan Avrupa'nın emperyalist emellerini gerçekleştirmeye uğraştığı bir devir olmuştur. Bu meyanda Osmanlı ülkeleri iştah

kabartan bir manzara arz etmekteydi. Nitekim Avrupa devletleri, azınlıklar vâsıtasıyla her fırsatta Osmanlı hükûmetine baskı yapmış, bu baskılarını askerî tehditlerle pekiştirmiştir. Devlet adamlarının beceriksizliği sebebiyle çıkan ve bir kısmı kaybedilen harpler ile iç ayaklanmalar da durumu iyice aleyhe çevirmiştir. Rusya ortodoksların, Fransa katoliklerin, İngiltere protestanların ve diğer azınlıkların hâmisî sıfatıyla hareket ediyordu. İşte 1876 yılında Osmanlı hükûmeti tam Kanun-u Esasî'yi ilan edecekken, Avrupa devletleri İstanbul'da Balkanlara dâir kararlar almak ve düzenlemeler yapmak, en azından bu hususta "telkin ve tavsiye"lerde bulunmak üzere bir araya gelmişlerdi. Tersane Konferansı denilen bu toplantı sürerken Kanun-u Esasî'nin ilan edildiği ve artık konferansa hacet kalmadığı Mithat Paşa tarafından murahhaslara bildirildiyse, üye devletler bunu ciddiye bile almadılar. Hayal kırıklığına uğrayan Mithat Paşa son bir hata yaparak yeni anayasayı bu devletlerin teminatı altına sokmaya çalışmış, ancak bu da reddolunmuştu. Konferansta alınan kararlar Osmanlı hükûmetine bir ültimatom halinde bildirilmiş, harbe çok hevesli olan Mithat Paşa bu ültimatomu reddedince Osmanlı-Rus savaşı başlamıştır. 93 harbi de denilen bu savaş Osmanlı Devleti'nin tarihinde görmediği bir felâket olmuş, vatan topraklarının çoğu elden çıkmıştır.

Kanun-u Esasî'nin Hazırlanması

Sultan Abdülhamid'in saltanatının başlarında bir komisyon kurularak anayasa projesi hazırlanmaya başlanmıştı. Sultan Abdülhamid aslında böyle bir fikir taşımamakta, ancak baştan beri de bunu saklamaktaydı. Devlet adamlarından da kendisiyle aynı düşünenler yok değildi. Meselâ, meşhur hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa İslamiyet'in en güzel siyasî ve idarî sistemi getirdiğini, anayasaların ise beşerî metinler olup çok çabuk eskimeye ve değişmeye müsait bulunduğunu savunmaktaydı. Bu arada komisyon, Belçika ve Prusya anayasaları başta olmak üzere, Avrupa anayasalarının bir karışımı olan Kanun-u Esasî metnini hazırladı. Bu metnin ilk halinde yer alan ve Türkçe'yi anadil olmaktan çıkararak madde Eğinli Said Paşa'nın gayretleriyle düzeltilti. Bu arada Mahmud Celâleddin Paşa, metne padişaha asayiş bozan kimseleri sürgüne göndermek yetkisi veren meşhur 113. maddeyi koydurtmuş, Mithat Paşa muhaliflerini sindirmeye yarayacağı fikriyle buna karşı çıkmamıştı. Nitekim daha sonra içlerinde iki kazasker ile bir de paşa olmak üzere yirmi kişilik bir muhalifler topluluğunu sorgusuz muhakemesiz sürgüne göndererek maddenin siftahını yapmış, ancak sonra bu tuzağa kendisi düşmüştür.

Kanun-u Esasî'nin İlanı

119 maddelik Kanun-u Esasî, aynen Prusya anayasasında olduğu gibi halk hareketi neticesi kurulan bir meclis tarafından değil, bilakis ferman mahiyetinde, yani hükümdarın yetkilerini bizzat kısıtına dâir bir metni halkına bahşetmesi şeklinde ilan olunmuştur. 1876 Meşrutiyeti ile aslında padişahın mutlak otoritesi aynen korunarak, mevcut düzen âdetâ tescillenmiştir. Hatta bu sistemde padişah, Avrupa monarşilerinde olduğu gibi sistemin dışında bir mevkiye konulmuş, bu ülkelerdeki "*Kral hata yapmaz*" prensibinden ilhamla tasarruflarından mes'ul olmadığı ifade edilmişti. Halbuki İslam hukukunda hükümdar tasarruflarından diğer fertler gibi mes'uldür, yani kanun karşısında herkes eşittir. Kanun-u Esasî ile sistemde çok fazla bir değişiklik olmadığı içindir ki

esasen bir halk desteğinden de mahrum olan bu düzenleme ne ilan ve ne de tatil edildiğinde halk arasında hiç bir reaksiyon doğurmamıştı. Ancak bundan itibaren halkın geniş bir kitlesi siyasetle ilgilenmeye başlamış, 1908 hareketi böylece ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Ondokuzuncu asırda gücünden hayli kaybetmiş olan Osmanlı Devleti, bitip tükenmez savaşlar ve iç ayaklanmalar ile, bunların açtığı malî buhranlar, öte taraftan Avrupa devletlerinin azınlıklar vâsıtasıyla yaptıkları müdahaleler sebebiyle yeni bir sisteme bürünmüş, yapılan bir dizi reformla yeni mahkemeler ve kanunlar meydana getirilmişti. Bu arada Avrupa'dan gelen fikir cereyanları ve ülke içinde doğan rejim aleytarlığı neticesi bir dizi taht değişikliğinden sonra meşrutiyet ilan edilmiş ve Avrupa anayasalarının kopyası mahiyetinde bir anayasa hazırlanmıştı. Ancak ülkenin ve halkın bu yeni sisteme hazır ve müsait olmaması, bir yandan reformu gerçekleştiren devlet adamlarının ehliyetsizliği, diğer taraftan reformların ülke gerçeklerine yabancı ve hatta aleyhte vasfı sebebiyle bu teşebbüsler çok geçmeden fiyaskoyla neticelenmiştir. Kurulan mecliste azınlık temsilcilerinin ekseriyeti teşkil ettiği görülmüş ve bu husus büyük tepki doğurmuştur. Bu arada 93 harbinin felâketle neticelenmesi üzerine Sultan Abdülhamid meclisi tatil ederek anayasayı askıya aldığını bildirmiş, bundan sonra otuz yıl kadar ülkeyi bizzat idare etmiştir. Bu zaman zarfında Kanun-u Esasî yürürlükten kaldırılmamış, Meclis-i Ayan denilen senato üyeleri görevlerini sürdürdüğü gibi, Kanun-u Esasî metni de her sene yayınlanan Salnâme, yani resmî devlet yıllıklarının başında saltanatlı bir şekilde yer almaya devam etmiştir.